

Transzilvanista kálvinizmus.
A történelmi kálvinizmus nyomai a 20. századi
erdélyi teológia történetben
Összefoglalás

1. Az értekezés témája és célkitűzése

Ha valaki az erdélyi magyar református teológiatörténetet vizsgálja, a 20. századhoz érkezve egy nagyon leegyszerűsített képlettel találkozik. Ez a következőképpen hangzik: a 19. század második felében a Kovács Ödön vezetésével fénykorát élő liberális teológia meggyengül az első világháborút követően, majd ennek helyét a dialektikai teológia veszi át – részben Tavaszy Sándor munkásságának, részben Karl Barth kolozsvári látogatásának köszönhetően. Ezért dolgozatommal arra teszek kísérletet, hogy a történelmi kálvinizmust mint a 20. századi teológiatörténet egyik meghatározó református irányzatát az erdélyi református teológiatörténet térképére helyezzem fel.

A dolgozatban bemutatott és idézett dokumentumokat, kéziratokat, tanulmányokat és újságcikkeket azzal az egyetlen meghatározott céllal gyűjtöttem össze, hogy bizonyítsák az erdélyi történelmi kálvinizmus létezését. Bár teológiatörténeti hatását nem lehet felmérni egzakt módon, létezése tagadhatatlan. Ugyanakkor nem pusztán létezésének tényét szándékoztam megállapítani, hanem ezenfelül arra is, hogy megmutassam néhány aspektusát. A címben jelzett „transzilvanista” jelző arra utal, hogy a történelmi kálvinizmus sajátos arculatot alakított ki Erdélyben. A történelmi kálvinizmus Hollandiában vagy a magyarországi egyházi életben elért eredményeit haszontalan és káros is lenne összehasonlítani az erdélyi történelmi kálvinisták közéleti súlyával. Ezért inkább az irányzat teológusainak tudományos munkásságára és „erdélyies” jellegzetességeire összpontosítottam.

Van néhány olyan aspektus, amely nemcsak egyedivé, hanem jelentőssé is teszi a transzilvanista kálvinistákat az egyetemes és magyar református teológiatörténetben. A transzilvanista kálvinizmus egyetemes jelentőségét az adja, hogy keletebbre tolta a kálvinizmus és azon belül a történelmi kálvinizmus európai határait.

A transzilvanista kálvinizmusnak a református egyházon belül is megvannak a maga értékei és érdemei. Olyan korban jelentkezett, amikor az erdélyi magyar közösségi életérzés válságban volt. A Trianon utáni apátiában a református teológiának igencsak szüksége volt a történelmi kálvinista „karakánságra”. Úgy gondolom, nem véletlen, hogy a 1920-as évek elején Tavaszy Sándor, Makkai Sándor vagy éppen Ravasz László a kálvinizmus újrafelfedezésében keresik a szellemi és teológiai megújulás lehetőségét. A történelmi kálvinizmus a múltból, a történe-

lemből táplálkozó hatalmas szellemi örökségből táplálkozva próbál jövőt építeni, cselekedni és nem csupán beszélni róla. A történelmi kálvinizmus megjelenése, a kálvini világnézet felfedezése, a hitvallásosság, a befelé fordulás elvetése, az egyház nyitása a társadalom felé mind olyan erények, amelyek örök értéként maradnak fenn az erdélyi református teológiatörténetben.

A disszertáció nem csupán a „transzilvanista kálvinizmus” erényeire, hanem hiányosságaira és kudarcaira is rávilágít. A történelmi kálvinizmus két területen igyekezett kibontakozni: a közéletben a kálvini eszmék meghonosítása által és az egyházon belül a lelki, oktatási és egyházkormányzati reformok által. Az erdélyi magyar kisebbségi létforma nem hasonlít a holland vagy a magyar társadalmi helyzethez, és még az egyházi közösség sem alkalmas bizonyos reformharcok megvívására. Ami Erdélyt illeti, a társadalmi és közéleti tevékenységnek nemcsak a magyar kisebbségi közösség előítéleteivel vagy közönyével kellett megküzdenie, hanem a többségi román hatalom folyamatos gyanújával és a későbbiekben a kommunista hatalom rosszindulatú végzálásával is. Bár egyesek megpróbálták a „lehetetlent”, vagyis a legnagyobb ellenszélben is újító közéleti tevékenységet folytattak, amint azt Horváth László tragédiája is bizonyítja, láthatjuk, hogy ez mennyire esélytelen szélmalomharcnak bizonyult. Az egyházon belül a lelki, oktatási és egyházkormányzati reformok szintén kudarcra voltak ítélve, ugyanis a radikális változások a közösség belső bomlását eredményezték volna, de ezt a „luxust” a viszonylag kis létszámú erdélyi reformátusság nem engedhette meg magának.

Kutatásaim határait a következőképpen körvonalazhatom: az egyház és az állam viszonyának történelmi, kálvinista vizsgálata, e viszonyok teológiai rendszerezése és szociáletikai feltárása a holland, a magyar és az erdélyi körülmények között a két világháború közötti időszakban; illetve a történelmi kálvinizmusnak mint teológiai irányvonalnak a kibontakozása, megnyilvánulása és alakulása az erdélyi református teológiatörténetben.

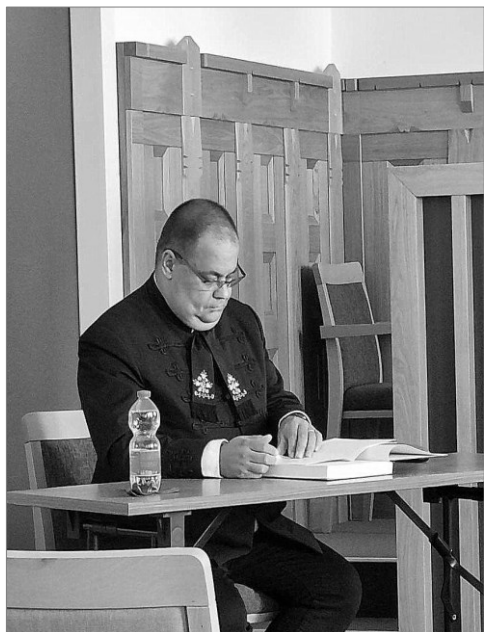
2. A disszertáció tartalmi felépítése, a kutatás módszere és eredményei

a) A keresztyén ember Krisztustól kapott küldetése alapján tevékenykedett minden kor társadalmában, és benne élt a világ eseményeinek sodrásában. Ilyen tevékeny életvitelre adott utasítást Pál apostol is a Római levél 13 fejezetében, és ezt gyakorolta minden élethelyzetben a társadalom különböző területein. A keresztyén embernek a mindenekfelett álló és mindent irányító szuverén Istentől van küldetése „földi államban”. Ezért az Isten törvényei nemcsak az ember belső lelki életére vonatkoznak, hanem a társadalom minden szintjén és minden életkörében: nemcsak az egyházban, hanem a politika, a kultúra, a gazdaság, az oktatás stb. terén is. A középkor jeles teológusai, például Ágoston és Aquinói Tamás is

ezért kutatta buzgón azokat a határvonalakat, amelyek elválasztják, illetve összekötik a társadalmat az egyházzal, ahol az Isten törvényei szembe állnak, vagy éppen egymást erősítik az államhatalom gyakorlásával. A reformáció korában mind Luther, mind Kálvin teológiájában kiemelt szerepet kap az állam rendeltetésének kérdése. Luther szerint a világi hatalom és annak képviselője azért adott, hogy megszüntesse a bűn okozta törvényteleniséget és az abból következő káoszt. Kálvin tovább megy ennél, és a világi hatalom szerepét nemcsak a bűn elleni harcban látja, hanem a közjó szolgálatában is. Az államnak nemcsak fenyegetnie kell, hanem elő kell segítenie a társadalmi fejlődés folyamatait. Így a hívő keresztyénnek nemcsak az egyház keretei között folyó életbe kell bekapcsolódnia, hanem helye van a társadalomban, a politikában, a kultúrában, a gazdaságban, az oktatásban, a tudományban stb.

b) A történelmi kálvinizmus nevű, részben teológiai, részben társadalmi mozgalom a 19. század második felében indul el Abraham Kuyper ideológiai irányításával, miután újra felfedezi a kálvini tanok társadalomformáló jellegét. A mozgalom tehát a kálvinizmus történelmi vizsgálatán keresztül jut el arra a felismerésre, hogy a nagy reformátor életműve nem csupán egy általános dogmatikai tételeken alapuló teológiai iránymutatás, hanem annál sokkal több: egyfajta világnézet, amely az élet minden területén megpróbál keresztyén kálvinista erkölcsi válaszokat adni a társadalom kérdéseire. Abraham Kuyper *A kálvinizmus lényege* című írásában fejtette ki részletesen, hogy a kálvinizmus tulajdonképpen világnézet, és írott életműve mellett magas politikai, miniszterelnöki szerepvállalásával képviselte neokálvinista nézeteit. Egyházmegújító törekvései és pártpolitikai munkássága, egyetemalapító tevékenysége, szociális és társadalmi erőfeszítései mind ezt az egyetlen közös célt szolgálták: Isten szuverenitásának, mindenhatóságának érvényesítése a különböző életkörökben. Kuypernek az volt a meggyőződése, hogy ezek az egymástól jól elkülönülő független társadalmi életkörök (politika, művészetek, gazdaság, oktatás, tudomány stb.) mind Isten hatalma és törvénye alá esnek, s ezért az ezekben tevékenykedő ember, aki az Isten törvényének eszköze, egyikből sem hiányozhat.

c) A történelmi kálvinizmus tanai nem maradtak Hollandia határain között. A nyugati-európai és észak-amerikai protestáns közösségek is sajátjuknak érezték Kuyper tanítását, amely a magyar református egyházban is befogadásra talált a 17. század elejétől hagyományossá lett hollandiai peregrinációnak köszönhetően. A 20. század elején Hollandiában tanuló magyar teológusok jelentős része megismerkedett Kuyper tanításával, és hazatérve ezen eszmerendszer alapján fejtette ki teológiai munkásságát. A magyar református történelmi kálvinizmus vezéralakja, Sebestyén Jenő is a hollandiai tanulmányi útja után igyekezett adaptálni Kuyper tanítását a magyar (református) társadalmi viszonyokra. A hollandiai

minta alapján a lelkipásztor politikai szerepvállalásában látta a kálvinista értékrend és világnézet érvényesítését és diadalát. Az adaptálás viszont komoly akadályba ütközött. Ugyanis míg Hollandiában a kálvinista Forradalomellenes Párt (Anti-Revolutionaire Partij – ARP) biztosított keretet a református lelkipásztor politikai tevékenységének, addig Magyarországon nem volt ehhez hasonló szervezet. Bár politikai síkon Sebestyén Jenő nem ért el számottevő politikai sikereket, kálvinista szemléletmódjával mégis maradandót alkotott a társadalmi munka, az oktatás, a lapkiadás és a kultúra terén.

d) A magyar református egyház erdélyi része mindig sajátos arculatot képviselt történelme folyamán. Így volt ez a Kovács Ödön névvel fémjelzett erdélyi liberális teológiával szembeforduló neokálvinizmus esetében is. A reformáció szellemiségéhez és teológiájához való visszatérés vágya több szellemi mozgalmat is elindított, többek között azt a Debrecenben is beindult megújulási törekvést, amelyet Koncz Sándor „lelki kálvinizmus”-nak nevezett. Kolozsvár sem maradhatott ki ebből a sorból. Az itt felébredő megújulást „hitvallásos kálvinizmus”-nak, „konfesszionális kálvinizmus”-nak vagy – Makkai Sándor szóhasználata szerint „öntudatos kálvinizmus”-nak szokták nevezni. De talán mégis az a legpontosabb, ha a két világháború között kialakult erdélyi kálvinista eszmerendszert „transzilvanista kálvinizmus”-nak nevezzük. Hogy miért transzilvanista és miért nem erdélyi vagy erdélyies kálvinizmus? Azért, mert az 1920-as években kialakuló erdélyi stílusjegyek éppen a trianoni békediktátum következtében egészülnek ki még néhány egyedi vonással, amelyek transzilvanistává tették az erdélyi kálvinizmust.

e) A trianoni lelki apátiát, e sajátos magyar kisebbségi életérzést követően egy új irányzat bontakozott ki: a transzilvanizmus. Ez a megváltozott társadalmi körülmények közepette értelmezte újra és fogalmazta meg az erdélyi magyar társadalom jövőképét. Ennek az időszaknak a gondolkodásmódját egyrészt Böhm Károly filozófiai eszmerendszere, másrészt az irodalmi életet meghatározó marosvécsi Helikon-kör befolyásolta döntő módon. Mindkettőt erős transzilvanista jegyek jellemezték, s e két szellemi körhöz tartozott Tavaszy Sándor és Makkai Sándor, akik az 1920-as évek teológiai úrkeresése nyomán egyrészt arra töreked-

nek, hogy a kálvinizmust a transzilvanizmus szolgálatába állítsák, másrészt pedig arra, hogy új célt keressenek a kálvinizmusnak az erdélyi társadalomban. Ebben az időszakban a világnézeti kérdések kaptak fontos hangsúlyt az erdélyi teológiai publicisztikában, és ez azért fontos, mert Tavasz Sándor és Makkai Sándor úgy látta, hogy a világnézeti kérdésekkel szembenező, kételkedő ember így találhatja meg a lét önfenntartásnak legmagasabb módját. A kálvinizmus világnézeti vizsgálata egyéni látásmódot eredményezett a transzilvanista élethelyzetben. A transzilvanista kálvinizmus eszmerendszerének kidolgozása csupán egy részét képezi Tavasz Sándor munkásságának, ugyanis az 1930-as évektől kezdve teológiai érdeklődése egyre inkább a dialektika teológia irányába fordul. Makkai Sándornál nem látunk ilyen éles fordulatot, s így a két transzilvanista kálvinista ideológiai szembefordulásának is tanúi lehetünk az 1930-as enyedi vita kapcsán.

f) Teológiatörténetileg igazságtalan lenne úgy vizsgálnunk a transzilvanista kálvinizmust, hogy nem ejtünk szót azokról a lekipásztorokról és teológusokról, akik ugyan nem tartoznak az „első vonalba”, de szellemi munkásságuk elvitathatatlan. Barabás Samut, aki Magyarláposon, Kolozsváron és Kabán szolgált, az élet minden területén aktívan cselekvő kálvinista lekipásztor életmodelljének lehet tekinteni. A falusi gazdákat segítő társadalmi munkája, újságot alapító és kiadó, kulturális egyesületek létrehozását szorgalmazó, leánynevelő intézetet létrehozó tevékenysége, háborús menekülteket mentő karitatív akciói, politikai aktivitása, parlamenti képviselőisége ugyanúgy volt a kálvinista magyarság szolgálata, mint lelkészi és esperesi szolgálata. Csűrös József elsősorban fordítói munkája által szolgálta a kálvinizmus világnézetiségének terjesztését. Fülöp Ferenc erdőszentgyörgyi esperes az egyetlen magyar Kuyper-bibliográfia szerzőjeként és jelentős szellemi munkásságával is helyet követel a transzilvanista kálvinisták sorában. Végül, de semmiképpen sem utolsósorban szólnunk kell Erdély legnagyobb „kuyperiánusáról”, a történelmi kálvinizmus mártírjáról, Horváth Lászlóról. Kuyperfordításaival, önálló teológiai tudományos munkájával, a „pokolra szállás vitája” és a „görgényi pontok” szellemi atyjaként olyan szolgálatot tett a kálvinizmus érdekében, amely által az európai kálvinizmus palettájára emelte az erdélyi református teológiát.

Ami a kutatás módszertanát illeti, mivel a kérdéskör összetett, a kutatás mélysége érdekében szükséges volt körülhatárolni azokat a területeket, amelyekre a vizsgálat korlátozódik. Természetesen ez nem jelent feltétlen kizárólagosságot, hiszen az egyes kutatási területek között mindig vannak átfedések, és ezek nem mentik fel a kutatót a többi terület megismerése alól. Azonban mind tartalmi, mind módszertani szempontból szükséges volt kijelölni azokat a csapásokat, amelyeknek mentén a kutatás halad. Mindenekelőtt szükségesnek tartottam megnevezni azt a teológiai irányzatot, amely kutatásom alapját képezi. Emellett szükséges volt

Szabó István, Juhász Ábel
és Békési Sándor

a vizsgált témakör tartalmi elemeinek pontos meghatározására is. A kutatási terület szűkítésének másik problémája szorosan kapcsolódik a teológiai irányzat földrajzi behatárolásához. Erre azért van szükség, mert a különböző társadalmi viszonyok, a kulturális, nemzeti, identitásbeli és politikai tényezők, valamint egy adott földrajzi terület, ország, régió teológiai irányzatai magukon hordozzák a helyi, sajátos jegyeket. Néhány alapelv általánosnak tekinthető egy bizonyos irányzaton belül, de ezek több olyan helyi jellegzetességgel színeződnek, amelyek egyedi arculatot kölcsönöznek az alapelveknek. Végül a kutatást az idői keret is behatárolja. A történelmi kálvinizmus megjelenését a 19. század második felére tehetjük. A magyar refor-

mátus egyházban pedig a két világháború közötti időszakban gyökerezett meg, bontakozott ki és érte el virágkorát, azonban a második világháború után nem tűnt el nyomtalanul, ugyanis azok a teológusok és lelkészek, akik ezt az irányvonalat képviselték, a háborút követő időkben is alkottak és tevékenykedtek.

A „transzilvanista kálvinizmus”, vagyis az erdélyi történelmi kálvinizmus nem volt olyan látványos, mint a magyarországi történelmi kálvinizmus, amely főként Sebestyén Jenő és köre munkásságában bontakozott ki. Makkai Sándor, Tavasz Sándor vagy éppen Ravasz László kálvinizmusa részben ismert és elismert a magyar teológiatörténetben. A teológusok második vonalát képviselő Barabás Samu, Csűrös József, Fülöp Ferenc és Horváth László neve viszont ismeretlen a szélesebb nyilvánosság előtt, és így az is, hogy biblikus szemléletük, kálvinizmusértelmezésük miként hatott az erdélyi református teológiára és egyházi életre.

Mindkét vonal hatása tagadhatatlan az erdélyi teológia történetében. Munkásságuknak köszönhetjük, hogy beszélhetünk „transzilvanista történelmi kálvinizmusról”, s bár ez nem nyilvánult meg olyan látványosan, mint a tőle nyugatra élő református közösségké, mégis létezett, és munkásságuknak bizonyos elemei tudatosan, vagy tudattalanul, Isten szuverén akaratából és kegyelme által, beépültek, és mai napig jelen vannak erdélyi egyházunk életében.

Juhász Ábel